

Γ. Β. ΔΕΡΤΙΛΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ
ΚΡΑΤΟΥΣ
1830-1920

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

Γ. Β. ΔΕΡΤΙΛΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ 1830-1920

Επιστημονικοί συνεργάτες

Στην έρευνα και επεξεργασία ποσοτικών στοιχείων:

Δρ Αλέξης Φραγκιάδης

Στην βιβλιογραφική έρευνα:

Δρ Άννα Μανδυλαρά

ΔΕΚΑΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΕΝΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2017

που χρησιμοποιούνται ακόμη σε χωριά της Ιταλίας. Το ίδιο το όνομα «Καμάρι-ζα» έχει λατινική ρίζα και αλβανική κατάληξη· ωραίος συνδυασμός, αφού μέ-ρος των εργατών που ζούσαν στο χωριό ήταν μετανάστες είτε από την Αλβανία είτε, απλούστερα, από τα αρβανίτικα χωριά της Αττικής - μόνο που αυτοί ήταν ανειδίκευτοι, σε αντίθεση με τους Ιταλούς και τους Ισπανούς. Με την σύνθετη αυτήν ρίζα, καλά ριζωμένη στην γλωσική μνήμη των κατοίκων της περιοχής, η ονομασία όχι απλώς επεβίωνε αλλά ήταν σε καθημερινή χρήση έως την δεκαετία του 2000, έχοντας παραμερίσει το ελληνοχριστιανικό τοπωνύμιο «Άγιος Κωνσταντίνος», το οποίο υποτίθεται ότι θα την αντικαθιστούσε.

21.5 ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Μεταξύ 1870 και 1892, η ανάπτυξη όλων των καλλιεργειών και κυρίως η ακμή της αμπελουργίας επέτειναν την στενότητα εργασιακού δυναμικού. Η νέα, αυξημένη στενότητα επέφερε τις συνήθεις συνέπειες στο κόστος εργασίας. Τα ημερομίσθια αυξήθηκαν, στην ύπαιθρο και τις πόλεις. Η αύξηση θα ήταν ακόμη μεγαλύτερη αν δεν είχε στο μεταξύ ανακοπεί η μετανάστευση και αν δεν είχε ταυτοχρόνως παρατηρηθεί και ρεύμα παλιννόστησης που αύξησε την προσφορά εργατικών χεριών.

Πράγματι, η κίνηση των πληθυσμών δεν ήταν μονοδρομική: υπήρχε και παλιννόστηση αρκετών μεταναστών, που είχαν φύγει πριν από το 1870 προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, κυρίως την Σμύρνη, και τους οποίους προσείλκυσαν, μετά το 1870, οι ευκαιρίες απασχόλησης στην αμπελοκαλλιέργεια και, κυρίως, τα οράματα πλουτισμού από την σταφίδα. Πάντως, οι παλιννοστήσεις δεν ανέτρεψαν ούτε τα ελλείμματα στην αγορά εργασίας ούτε το σχετικώς υψηλό εργατικό κόστος.²⁰

Είκοσι χρόνια αργότερα, η σταφιδική κρίση, μολονότι σώρευσε βαθμηδόν πλεονάζον εργατικό δυναμικό, δεν μείωσε το επίπεδο των ημερομισθίων στην ύπαιθρο. Οι αγρότες που άλλοτε δεν προλάβαιναν τις δουλειές του χωραφιού τώρα υποαπασχολούνταν, αλλά δεν στράφηκαν μαζικά προς την αγροτική αγορά μισθωτής εργασίας· πολλοί προτίμησαν την μετανάστευση, εσωτερική και εξωτερική. Όπως και παλαιότερα, έτσι και τώρα η εσωτερική μετανάστευση διόγκωσε τον πληθυσμό των πόλεων και διαμόρφωσε γύρω τους νέες και ευρύτερες αγορές. Άλλα δεν μετέτρεψε σε εργάτες πολλούς απόδημους χωρικούς· τους περισσότερους, τους προήγαγε σε υπαλλήλους και μικροεπαγγελματίες. Δημιούργησε έτοι την πολυάριθμη μικροαστική τάξη της νεότερης ελληνικής κοινωνίας· και συνετέλεσε στην ανάπτυξη μιας οικονομίας «αστικότερης», αλλ' όχι βιομηχανικής.

²⁰ AP 1873 (64), Corfu 1872, o. 463. AP 1882 (70), Santa Maura 1880, o. 154· AS 1763, Cephalonia 1895, o. 5· πρβλ. Silbert (1966), *Le Portugal méditerranéen...*, o. 825-837, 1039. Επίσης, ΓΒΔ (1983.β)· Πετμεζάς (αδημ. 2003).

Στην δεκαετία του 1900, όταν πλέον η σταφιδική κρίση είχε αυξήσει κατά πόλυ το πλήθος των υποαπαρχολογιμένων, η μεγάλη υπερατλαντική μετανάστευση ήλθε πάλι να ενισχύσει τις στενότητες της αγοράς. Ένα πρώτο κύμα προστιθέμενης Πολιτείας φαίνεται καθαρά στον Πίνακα 59 μεταξύ 1896 και 1902, ένα δεύτερο και μεγαλύτερο μεταξύ 1903 και 1917. Ωστόσο, η παλιννόστηση επανέκαμψε και αντιστάθμισε κάπως τις εκροές πληθυσμού. Ήδη από το 1908, ο αριθμός των παλιννοστούντων άρχισε να αυξάνεται ραγδαία.²¹

ΠΙΝΑΚΑΣ 59

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΣ, 1880-1929

Έτος	ΗΠΑ	Άλλες χώρες	Σύνολο	/ 1.000 κατ.
1880-1888	869		782	.36
1888	782		158	.07
1889	158		524	.23
1890	524		1.105	.49
1891	1.105		660	.29
1892	660		1.072	.46
1893	1.072		1.356	.57
1894	1.356		597	.25
1895	597		2.175	.89
1896	2.175		571	.23
1897	571		2.339	.95
1898	2.339		2.333	.94
1899	2.333		2.771	1.50
1900	2.771		5.910	2.37
1901	5.910	81	429	3.36
1902	8.104	403	14.090	5.66
1903	14.090	385	11.343	4.55
1904	11.343	219	10.515	4.14
1905	10.515	498	19.489	7.65
1906	19.489	811	36.580	14.21
1907	36.580	1.527	21.489	8.69
1908	21.489	669	14.111	5.54
1909	14.111	972	25.888	10.00
1910	25.888	1.631	26.226	10.3
1911	26.226	1.913	21.449	8.59
1912	21.449	2.272	22.817	5.20
1913	22.817	2.125	35.832	7.88
1914	35.832	1.664	12.592	2.96
1915	12.592	501	27.034	5.72
1916	27.034	600	23.974	5.10
1917	23.974	384	1.910	.48
1918	1.910	193	386	.12
1919	386	635	11.981	2.28
1920	11.981			
			12.616	

386.02

21. Ανδρεάδης (1930), τ. II, σ. 237, σημ. 1.

Έτος	ΗΠΑ	Άλλες χώρες	Σύνολο	/ 1.000 κατ.
1921	28.502	633	29.135	5.20
1922	3.457	969	4.426	.74
1923	3.333	1.909	5.242	.86
1924	4.871	3.281	8.152	1.38
1925			3.576	.60
1926			6.745	1.11
1927			9.255	1.50
1928			8.850	1.43
1929			9.710	1.54

Πηγές: CBD (1988), σ. 204, και ΕΣΥΕ (1930), σ. 136.

Διευκρινίσεις:

1880-1887: ο αριθμός 869 από Kitroeff (1996).

1888-1925, «Άλλες χώρες»: Καναδάς, Κούβα, Βραζιλία, Αυστραλία, Νοτιοαφρικανική Ένωση.

1925: από το έτος αυτό και ύστερα, στις χώρες προορισμού περιλαμβάνονται όλες οι χώρες του κόσμου πλην των ευρωπαϊκών και των μεσογειακών χωρών.

Ο Πίνακας δεν περιλαμβάνει, για την περίοδο πριν από το 1901, την μετανάστευση προς χώρες άλλες πλην ΗΠΑ· και για την περίοδο μετά το 1901, δεν περιλαμβάνει όσους αποδημούσαν προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Αιγαίνη χωρίς να δηλώνουν μετανάστες. Ο αριθμός των μεταναστών αυτής της τελευταίας κατηγορίας πρέπει να ήταν μεγάλος. Επομένως, οποιαδήποτε ερμηνευτικά συμπεράσματα για την μετανάστευση αυτής της περιόδου θα πρέπει στο μέλλον να στηριχθούν σε ασφαλέστερα ποσοτικά στοιχεία.

Στον Μεσοπόλεμο, με ένα τρίτο κύμα μετανάστευσης προς την Αμερική (1920-1921) και με τις πρώτες μαζικές αποδημίες προς την Αυστραλία, ελαφρύνθηκε κάπως η πίεση που ασκούσε στο ύψος των ημερομισθίων το προσφυγικό εργατικό δυναμικό. Οι παλαιοελλαδίτες μετανάστες ξέφυγαν έτσι από την κρίση της αμπελοκαλλιέργειας που συνεχίζοταν τώρα με την μορφή της χρόνιας ύφεσης. Οι πρόσφυγες, από την άλλη πλευρά, προτίμησαν, όπως ήταν φυσικό, την αμερικανική αβεβαιότητα από την βαλκανική. Τέλος, ένα μεγάλο κύμα μεταναστών προς την Αυστραλία θα προστεθεί από την ιταλοκρατούμενη Δωδεκάνησο, στις δεκαετίες του 1920 και του 1930.

Οι Πίνακες 59 και 60 δείχνουν την εξέλιξη των αριθμών που διαθέτουμε για την μετανάστευση. Θα επεκτείνω την προβληματική μας έως τα τέλη του 20ού αιώνα, επειδή η μετανάστευση λειτουργεί κατά κανόνα στην μακρά διάρκεια και, κυρίως, επειδή οι διακυμάνσεις και οι μεταβολές της αποκαλύπτουν ενδιαφέρουσες ιστορικές συνέχειες και ασυνέχειες.

Με βάση τους αριθμούς των δύο προηγουμένων πινάκων, μπορούμε να σχεδιάσουμε τον Πίνακα 61 ώστε να διακρίνουμε τις φάσεις της μετανάστευσης μεταξύ 1896 και 1977.

Κατά την περίοδο 1945-1970, τα μεταναστευτικά ρεύματα στρέφονται προς διάφορες κατευθύνσεις, πολύ διαφορετικές μεταξύ τους. Ένα μικρό ρεύμα περιλαμβάνει τους πολιτικούς πρόσφυγες του 1944-1945, που κατέφυγαν σε δυτικοευρωπαϊκές χώρες, κυρίως στην Γαλλία. Ένα άλλο ρεύμα περιλαμβάνει όσους θα καταφύγουν κυνηγημένοι στις ανατολικές χώρες μετά την κατάρρευση του ΕΛΑΣ. Ένα ακόμη ρεύμα, το μεγαλύτερο, θα το σχηματίσουν στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια οι μετανάστες που φεύγουν προς την Αυστραλία για ν' αποφύγουν τις πολιτικές διώξεις ή απλώς την φτώχεια. Μετά την δεκαετία

του 1950. Ένα συνεχές ρεύμα κατευθύνεται επίσης προς τον Καναδά και τις Ηνωμένες Πολιτείες, είναι όμως ισχνό σε σύγκριση με το παρελθόν. Τέλος, το σημαντικότερο μεταπολεμικό ρεύμα θα επέλθει μετά το 1956 και, κυρίως, στις δεκαετίες του 1960 και του 1970: περίπου 600.000 μετανάστες, κυρίως αγρότες της Κεντρικής Ελλάδας, της Μακεδονίας και της Θράκης. Πολλοί από αυτούς θα ξεφύγουν έτσι από την κρίση του καπνού, μεταναστεύοντας στην Γερμανία· κρίση την οποία προκαλεί η μείωση των εξαγωγών καπνού, πάλι προς την Γερμανία. Όπως είχε γίνει με την κρίση της αμπελοκαλλιέργειας στον 19ο αιώνα, έτσι γίνεται και τώρα, στον 20ό: μη μπορώντας να εξαγάγει τα προϊόντα της, η Ελλάδα εξάγει τους ανθρώπους της.

Οι δύο δωδεκαετίες 1978-1989 και 1991-2002 σηματοδοτούν μία από τις σημαντικότερες μεταβολές στην νεότερη ελληνική ιστορία. Κατά την πρώτη, οι παλιννοστήσεις αντισταθμίζουν τις αποδημίες και σημειώνεται το πρώτο, περιορισμένο ρεύμα εισροής μεταναστών, με την εισαγωγή υπηρετικού και βοηθητικού προσωπικού από εύπορους ιδιώτες. Αλλά η μεγάλη μεταβολή επέρχεται στην δεύτερη δωδεκαετία, 1991-2002: η Ελλάδα μετατρέπεται από χώρα μαζικής εκροής σε χώρα μαζικής εισροής μεταναστών.

Πρόκειται για το μεγαλύτερο κύμα εισροής μεταναστών στην σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία, αν υπολογίσει κανείς την αναλογία με τον εγχώριο πληθυσμό και την βραχύτητα της χρονικής περιόδου. Οι συνέπειες αυτού του φαινομένου ήταν τεράστιες και θα είναι εξίσου σημαντικές στο μέλλον, άλλο αν έγιναν αντιληπτές πολύ αργά και μόνο εν μέρει. Πράγματι, οι συνέπειες στην οικονομία ήταν καταλυτικές. Παρόμοιες συνέπειες είχε στον Μεσοπόλεμο η εισροή των Ελλήνων της Τουρκίας, μεταναστών και προσφύγων, όπως είπαμε. Πράγματι, μεταξύ 1990 και 2002 η μαζική εισροή μεταναστών εισέφερε φθηνό εργατικό δυναμικό σε όλους τους τομείς και, κυρίως, σχημάτισε μια μάζα 1.000.000 καταναλωτών που αύξησε αποτόμως και κατακορύφως την ζήτηση για υπηρεσίες και βασικά βιομηχανικά προϊόντα που ήδη παράγονταν στην Ελλάδα και των οποίων η παραγωγή μπορούσε να αυξηθεί αμέσως: στοιχειώδεις εμπορικές, στεγαστικές και άλλες υπηρεσίες, καθώς και βασικά βιομηχανικά προϊόντα ευρείας κατανάλωσης, δηλαδή επεξεργασμένα είδη διατροφής, φθηνά προϊόντα ένδυσης, οικοδομικά υλικά. Επιπλέον, το εγχώριο παραγωγικό δυναμικό κλήθηκε να ικανοποιήσει όχι μόνο την ζήτηση των ίδιων των μεταναστών, αλλά και μέρος της ζήτησης των οικείων τους, όσων είχαν παραμείνει στην χώρα προέλευσης. Αυτές οι οικονομικές συνέπειες της παρουσίας των μεταναστών, σε συνδυασμό με τις ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις, ήταν οι δύο βασικοί παράγοντες που μπορούν να εξηγήσουν την θεαματική ανάκαμψη της δραχμής και της ελληνικής οικονομίας μεταξύ 1995 και 2002. Τέλος, οι πολιτικές και οι πολιτισμικές συνέπειες, παρά τα ακραία φαινόμενα ξενοφοβίας και ρατσισμού, ήταν και θα είναι μακροχρονίως ακόμη σημαντικότερες. Η οικονομική μεταβολή και το άνοιγμα των ελληνικών επιχειρήσεων προς τις βαλκανικές χώρες ίσως υποβοηθήσει την ανακοπή της αποβιομηχάνισης και την δημιουργία ενός νέου, δυναμικότερου βιομηχανικού τομέα. Η δημογραφική μεταβολή θα μεταβάλει ιδέες και νο-

οτροπίες και θα μεταλλάξει τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας - για να μην αναφέρω την γενετική σύνθεση του πληθυσμού και στενοχωρήσω τους απογόνους του Περικλέους.²²

ΠΙΝΑΚΑΣ 60
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1946-1977

Έτος	Αριθμός μεταναστών
1946	1.558 ✓
1947	4.901 ✓
1948	4.819 ✓
1949	4.263 ✓
1950	4.635 ✓
1951	14.155 ✓
1952	8.200 ✓
1953	10.000 ✓
1954	21.200 ✓
1955	29.787 ✓
1956	35.349 ✓
1957	30.428 ✓
1958	24.521 ✓
1959	23.684 ✓
1960	47.768 ✓
1961	58.837 ✓
1962	84.054 ✓
1963	100.072 ✓
1964	105.569 ✓
1965	117.167 ✓
1966	86.896 ✓
1967	42.730 ✓
1968	50.866 ✓
1969	91.552 ✓
1970	92.681 ✓
1971	61.745 ✓
1972	43.397 ✓
1973	27.525 ✓
1974	24.448 ✓
1975	20.330 ✓
1976	20.374 ✓
1977	16.510 ✓

1.350.021

Πηγές:

- 1946-1951: ΕΣΥΕ (1986), σ. 51, χαρακτηρίζεται «υπερωκεάνια» μετανάστευση, άρα δεν περιλαμβάνει την Ευρώπη, ενδεχομένως και την (Βόρεια) Αφρική.
- 1952-1954: «Οικονομικός Ταχυδρόμος», 19.12.1996, σ. 72.
- 1955-1956: ΕΣΥΕ (1957), σ. 46. 1957-1958: ΕΣΥΕ (1958), σ. 59.
- 1959-1960: ΕΣΥΕ (1961), σ. 45. 1961-1977: ΕΣΥΕ (1986), σ. 50.

²². CBD (2002), *Dall'emigrazione all'immigrazione: Grecia, 1989-2000.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 61
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΛΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1896-1977
 Φάσεις, αριθμός μεταναστών και κυριότεροι προορισμοί.

Φάσεις	Αριθμός μεταναστών	Κυριότεροι προορισμοί
1896-1929	416.203	ΗΠΑ
1930-1959	321.018	Αυστραλία
1960-1977	1.092.521	Γερμανία (Ο.Δ.Γ.)

Z1.6 ΤΕΧΝΟΓΝΩΣΙΑ

Η έλλειψη εργατικού δυναμικού μπορεί, θεωρητικώς, να έχει και ευνοϊκή επίδραση στις βιομηχανικές επενδύσεις. Μπορεί να αποτελέσει κίνητρο για τους κεφαλαιούχους να επενδύσουν σε μονάδες χαμηλής εντάσεως εργασίας, σε εκτεταμένο εκμηχανισμό της παραγωγής και σε νέες τεχνολογίες.²³ Άλλα για να αποφασίσουν τέτοιες επενδύσεις οι έλληνες κεφαλαιούχοι, δεν αρκούσε ως κίνητρο η έλλειψη ειδικευμένων εργατών. Την έλλειψη αυτήν έπρεπε τουλάχιστον να την αντισταθμίζει η σχετική επάρκεια ειδικευμένων τεχνικών στελέχων, η υποδομή τεχνικών γνώσεων και το σύστημα τεχνικής εκπαίδευσης.

Στην ελληνική περίπτωση, οι συνθήκες που επικρατούσαν ήταν ακριβώς αντίθετες. Η έλλειψη μηχανικών και τεχνικών επανέρχεται συνεχώς στις πηγές της εποχής. Για τους βιομηχάνους ήταν πρόβλημα σχεδόν ανυπέρβλητο, που είχε ως συνέπεια να «εισάγονται» Έλληνες εργάτες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και, ειδικότερα στο Λαύριο, εργάτες κυρίως ειδικευμένοι αλλά και τεχνικοί, εργοδηγοί και, βεβαίως, μηχανικοί όλων των ειδικοτήτων. Επίσης, βρετανοί και γάλλοι μηχανικοί δούλευαν στα μηχανουργεία και τα ναυπηγεία της Σύρου, οινολόγοι από την Ιταλία και την Γερμανία στελέχωσαν τις οινοποιίες της Πάτρας, ακόμη και τεχνίτες κεραμικής έπρεπε να εισαχθούν από την Αγγλία.

Οι ελλείφεις αυτές οφείλονταν, κυρίως, στο είδος της εκπαίδευσης που παρείχε το κράτος και, επιπλέον, στην εξιδανίκευση της μόρφωσης και στα ιδεολογήματα γύρω από το κύρος των διαφόρων επαγγελμάτων. Παραθέτω δύο βρετανικά σχόλια, του 1872 και του 1882:

[...] Υπάρχει πληθώρα δικηγόρων, γραφέων και υπαλλήλων που, μη έχοντας μόνιμη εργασία, γίνονται ταραχοποιοί και πολιτικοί του καφενείου. [...]²⁴

23. Υπό οριομένες προϋποθέσεις, το κίνητρο για επενδύσεις σε μονάδες χαμηλής εντάσεως εργασίας, σε εκμηχανισμό της παραγωγής και σε νέες τεχνολογίες μπορεί ακόμη και να διαμορφώσει ολόκληρους κλάδους διεθνώς ανταγωνιστικούς ή και κλάδους τεχνολογικής πρωτοπορίας. Βλ. Landes (1976).

24. YE 18 (1) 1872, Watson, σ. 40-41. Παρόμοιες διαπιστώσεις: AS 1694, 1895, σ. 24· AP 1880 (72), Mounsey 1879, σ. 32· AP 1874 (67), Piraeus (Merlin), 1873, σ. 1372.